

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α' (1947-1967)

ΠΑΙΔΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ – ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

1. Οι ρίζες και το οικογενειακό περιβάλλον

Παιδί του Εμφυλίου μεγάλωσα με βασική τροφή το ευλογημένο ψωμί. Στην Ελλάδα των δυο συνεχών πολέμων, αρχικά εναντίον του κατακτητή και αμέσως μετά στην περίοδο της αδελφοκτόνου σύρραξης, το ψωμί ήταν συνώνυμο της επιβίωσης, αλλά και χαρακτηριστικό της φτώχειας. Καθώς μεγάλωνα έμαθα από το ψωμί να σέβομαι τους ανθρώπους και να κατανοώ καλύτερα ιδίως όλους εκείνους που έχουν ανάγκη. Και να είμαι αλληλέγγυος μαζί τους. Η εξήγηση είναι απλή και αφορά την ανθρώπινη αίσθηση περί δικαιοσύνης. Δεν μπορείς να δέχεσαι ή να δικαιολογείς, ως δήθεν φυσιολογική εξέλιξη, τον ευδαιμονισμό των ολίγων, όταν την ίδια στιγμή εκατομμύρια άνθρωποι πεθαίνουν επειδή δεν διαθέτουν ένα κομμάτι ψωμί και μερικές σταγόνες νερό.

Η οικογένειά μου κυριολεκτικά σώθηκε από την πείνα της εποχής χάρη στη σημαντική παραγωγή σιταριού από την εύφορη πεδιάδα των Γιαννιτσών, η οποία προήλθε από την αποξήρανση της ομώνυμης λίμνης. Εκεί, όπου μένουν ανέπαφες οι φωλιές των θρύλων και ζωντανά τα «μυστικά του βάλτου» που μιλούν ακόμη για τα ηρωικά κατορθώματα των μακεδονομάχων και το πολύ αίμα που χύθηκε κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα.

Η αποξήρανση της λίμνης ήταν έργο ζωτικής σημασίας για την περιοχή και ένα μεγάλο μέρος της υλοποιήθηκε στα δημιουργικά χρόνια της τελευταίας πρωθυπουργίας του μεγάλου πολιτικού Ελευθερίου Βενιζέλου.

Μετά την ολοκλήρωση του έργου της αποξήρανσης προχώρησε η διανομή της γης στα μέσα της δεκαετίας του 1930. Αποδόθηκε αγροτικός κλήρος¹ στους ακτήμονες που σήμαινε όχι μόνο την εξασφάλιση της απασχόλησής τους, αλλά κυρίως αυτοπεποίθηση και αισιοδοξία για τη ζωή.

Ο πατέρας μου, δικαιούχος αγροτικού κλήρου, εργαζόταν πολύ σκληρά στο χωράφι, όπως και οι υπόλοιποι ενήλικες για να τραφούν τα δέκα μέλη της οικογένειας, οι γονείς, τα έξι παιδιά τους καθώς και η γιαγιά και μια θεία. Η ετοιμασία της βασικής τροφής της πολυμελούς μας οικογένειας με τα οκτώ καρβέλια στην πινακωτή, μέρα παρά μέρα, ήταν μια συνεχής και επίπονη εργασία ιδίως για τη μητέρα μου. Θυμάμαι πολύ καλά τον ιδρώτα και τη μεγάλη αγωνία της για την ολοκλήρωση της διαδικασίας! Σε μένα άρεσε περισσότερο η γωνία στο καρβέλι, ο «κόθουρος», το πιο γευστικό κομμάτι του ψωμιού.

Μέναμε όλη η οικογένεια σ' ένα σπίτι πενήντα δυο τετραγωνικών μέτρων που είχε δοθεί από την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων. Θυμάμαι τους κρύους χειμώνες που η μικρή σόμπα δεν έφθανε να θερμάνει το σπίτι, όμως εμείς ζεσταινόμασταν με τα χνώτα της στρωματσάδας και την αγάπη των γονέων μας.

Αυτό το μικρό και χαμηλό σπίτι υπήρξε πάντοτε σημείο αναφοράς και ο σκληρός πυρήνας της επίγνωσης γι' αυτό

---

1. X. N. Χατζή, Γιαννιτσά, Ιστορική Επισκόπηση. Γιαννιτσά, 2003.

που είμαι, αλλά και της υπερηφάνειας για την προέλευση και τις ρίζες μου. Μου ενέπνευσε, δια της ταπεινοφροσύνης, τον κανόνα της ζωής, ώστε από νωρίς να αντιληφθώ ότι ούτε τα αξιώματα, ούτε ο πλούτος μπορούν να αντισταθμίσουν μια ενδεχόμενη απώλεια της ψυχής μας. Είμαι απόλυτα πεπεισμένος ότι στον τελικό μας απολογισμό επανειλημμένα θα κληθούμε να απαντήσουμε στο πρωτογενές ερώτημα, σχετικά με τον προορισμό του ανθρώπου και το νόημα της ζωής. Σε ό,τι με αφορά, νιώθω απόλυτα ικανοποιημένος γιατί δεν παρασύρθηκα ούτε αλλοτριώθηκα από την εξουσία. Κέρδισα την ψυχή μου!

Γαλουχήθηκα με τα ήθη και τα έθιμα της προγονικής εστίας των γονέων μου. Η πίστη στην ορθόδοξη χριστιανική παράδοση, η τιμιότητα των χαρακτήρων και ο μόχθος για τη δημιουργία, αποτελούν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των απλών και αγνών ανθρώπων που ήρθαν πρόσφυγες από την αλησμόνητη πατρίδα της Ανατολικής Ρωμυλίας.

2. Ο εμφύλιος πόλεμος και τα «πέτρινα χρόνια» του '50

Την φρίκη του εμφυλίου σπαραγμού γνώρισα σε ηλικία τεσσάρων ετών. Ο άνθρωπος από πολύ μικρός θυμάται γεγονότα έντονα και συνταρακτικά. Ιδίως εκείνα που σηματοδεύουν τη ζωή του. Θυμάμαι τις οβίδες των αντιμαχόμενων πλευρών που έπεφταν σαν βροχή και χαλούσε ο

τόπος. Οι εκκωφαντικοί κρότοι και η φωτιά που ξερνούσαν τα όπλα με φόβιζαν και με τρόμαζαν. Έτρεχα στην αγκαλιά της θείας μου που απελπισμένη μονολογούσε «Γιατί Θεέ μου! Πώς τα΄ κανες έτσι τα πράγματα!» Σαν να είχε δίκιο, αφού στην πραγματικότητα οι Έλληνες πολεμούσαν συνεχώς δέκα χρόνια, πρώτα τον εχθρό και ύστερα μεταξύ τους!

Μπορούσε όμως ο εμφύλιος πόλεμος να αποφευχθεί;

Τα ιστορικά στοιχεία και οι διάφορες μελέτες που έχουμε στη διάθεσή μας καταδεικνύουν ότι ο Ελληνικός Εμφύλιος προκλήθηκε, εκτός των άλλων, και από την έλθειψη εθνικής συνεννόησης μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων σε μια εξαιρετικά κρίσιμη περίοδο για την Πατρίδα.

Η πολιτική ανευθυνότητα και ανεπάρκεια των συντηρητικών δυνάμεων και μετέπειτα νικητών του εμφυλίου, καθώς και η ανωριμότητα της ηγεσίας των επαναστατημένων δυνάμεων, των μετέπειτα ηττημένων, δεν άφηναν περιθώρια για ομοψυχία και αλληλοκατανόηση για μια από κοινού αντιμετώπιση της κρίσης, έστω και την ύστατη στιγμή.

Η ιστορικά κατακριτέα και εθνικά καταστροφική στάση των συντηρητικών δυνάμεων συνίσταται κυρίως στην πλήρη υποταγή τους στις γεωπολιτικές επιλογές και τα σχέδια του ξένου παράγοντα, αρχικά της Μεγάλης Βρεταννίας και αργότερα των ΗΠΑ. Ουδέποτε οι δυνάμεις αυτές όρθωσαν το ανάστημά τους, έστω και με την επίφαση μιας προσεγγένης άρθρωσης πολιτικού λόγου, για τα ζωτικά συμφέροντα της Ελλάδας. Αυτές οι δυνάμεις συγκροτούσαν μια αδύναμη και παρασιτική μερίδα της αστικής τάξης, η οποία δεν είχε ολοκληρωμένη εθνική συνείδηση. Γι΄

αυτό ήταν εύκολη η υπονόμηση και συνακόλουθα η ποδηγέτησή της από τους ξένους. Από την άλλη πλευρά, η ιστορική ευθύνη των επαναστατημένων δυνάμεων και κυρίως των ηγετών της έγκειται στο γεγονός της απουσίας από μέρους τους μιας συγκεκριμένης στρατηγικής και μιας ρεαλιστικής εκτίμησης για τις νέες συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί στον παγκόσμιο συσχετισμό δυνάμεων μετά την λήξη του Β' Παγκοσμίου πολέμου. Το μοίρασμα της Ευρώπης σε «σφαίρες επιρροής» με τη συνθήκη της Γιάλτας το 1945, αντικειμενικά αποθάρρυνε και καθήλωνε τα επαναστατικά κινήματα. Η ηγεσία του ελληνικού επαναστατικού κινήματος όφειλε να συνειδητοποιήσει ότι στο τολμηρό εγχείρημά της θα έβρισκε αντιμέτωπες όχι μόνο τις εγχώριες αντιδραστικές, συντηρητικές, αλλά και μετριοπαθείς δυνάμεις που διαφωνούσαν ριζικά με το μοντέλο της κρατικής υπόστασης και τον διεθνή προσανατολισμό της Ελλάδας, αλλά θα είχε απέναντι της και την πανίσχυρη βρετανική αυτοκρατορία. Την ίδια στιγμή που το μεγάλο πατριωτικό και αντιφασιστικό κίνημα της Εθνικής Αντίστασης εναντίον του κατακτητή εξήρχετο λαβωμένο από τις μεγάλες απώλειες μαχητών και στελεχών.

Συνεπώς ήταν απόλυτα παρακινδυνευμένη η στρατιωτική αναμέτρηση ακόμη και αν οι αντιδραστικές δυνάμεις εξεβίαζαν μια τέτοια εξέλιξη. Εκείνο που έπρεπε πρωταρχικά να επιδιώξει και να εξασφαλίσει η ηγεσία του ΕΑΜ και του ΚΚΕ ήταν η ομαλή μετάβαση στη νέα, μεταπολεμική κατάσταση. Με εγγυημένη την ασφάλεια της ζωής όλων των Ελλήνων πολιτών και την ελεύθερη διακίνηση των ιδεών τους.

Η αποχή του ΚΚΕ από τις βουλευτικές εκλογές της

31^{ης} Μαρτίου 1946 και εν μέρει από το δημοψήφισμα της 1^{ης} Σεπτεμβρίου του ίδιου χρόνου, που έκρινε την επάνοδο του βασιλιά, ήσαν δυο τεράστια πολιτικά λάθη στρατηγικής. Δυο μεγάλες χαμένες ευκαιρίες για μια ομαλή πολιτική εξέλιξη. Τέτοιες ενέργειες ισοδυναμούσαν με πολιτική αυτοκτονία. Ήσαν σαν ένα «αποδεικτικό» απουσίας του επαναστατικού κινήματος από τις εθνικές εξελίξεις, ενώ θα έπρεπε η Αριστερά, ως η πιο ζωντανή και αξιόπιστη πολιτική δύναμη, αφού είχε πολεμήσει με συνέπεια τον κατακτητή, να είναι παρούσα και να συμμετέχει σε όλες τις διεργασίες των πολιτικών και θεσμικών εξελίξεων και των κρίσιμων εθνικών αποφάσεων.

Για να δικαιολογήσουν την αποχή οι εμπνευστές της επικαλέσθησαν την ζοφερή πραγματικότητα που αντιμετώπιζε το επαναστατικό κίνημα και είχε σχέση με το ανελήκτο κυνηγητό και την τρομοκρατία που το αυταρχικό κράτος και οι παρακρατικοί μηχανισμοί είχαν επιφυλάξει σε κάθε δημοκράτη και αριστερό άνθρωπο μετά το τέλος του μεγάλου πολέμου.

Η παράδοση των όπλων από τους μαχητές του ΕΛΑΣ, στα πλαίσια της συμφωνίας της Βάρκιζας το 1945, είχε αποθρασύνει τους υπερσυντηρητικούς που με την υποστήριξη των Άγγλων επικυρίαρχων άρχισαν τις εκκαθαρίσεις. Οι αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης κυριευμένοι από τον φόβο και την ανάγκη της αυτοάμυνας κατέφευγαν στα βουνά και σε απόμακρα μέρη για να γλιτώσουν από τον θάνατο.

Όλα αυτά ασφαλώς και δεν θα υπήρχαν, εάν επικρατούσε σε όλες τις πλευρές η λογική της συνεννόησης στο αρχικό ακόμη στάδιο της εθνικής κρίσης. Όμως η μη συ-

νενοήση είναι μια ελληνική παθογένεια, ένα δομικό στοιχείο της ιδιοσυστασίας μας και ο ξένος παράγοντας το εκμεταλλεύτηκε αυτό πλήρως, επιβάλλοντας τις στρατηγικές επιλογές και τα σχέδια του στη Χώρα μας. Έτσι χάθηκε η μοναδική ευκαιρία για μια εθνικά ανεξάρτητη πορεία της μεταπολεμικής Ελλάδας, μέσα στα πλαίσια έστω και μιας καχεκτικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.

Από τα δραματικά γεγονότα του εμφυλίου πολέμου και τις τραγικές συνέπειές τους αντλούνται πολλά ηθικά διδάγματα. Όμως ένα είναι το πιο ισχυρό: Όλοι ανεξαιρέτα οι Έλληνες οφείλουμε να επιτελούμε το υπέρτατο πατριωτικό μας καθήκον, όταν η Πατρίδα βρίσκεται σε συνθήκες εθνικής κρίσης. Η προάσπιση του αυθεντικού εθνικού-πατριωτικού συμφέροντος προηγείται έναντι οποιασδήποτε ιδεολογικοπολιτικής μας θεώρησης και αντιπαλότητας, προσωπικής μας φιλοδοξίας και ατομικού μας συμφέροντος.

Ο ιστορικός κύκλος της Ελλάδας ουσιαστικά δεν έκλεισε με τη λήξη του Εμφυλίου. Η Χώρα αντί να εισέλθει στο δρόμο της ανασυγκρότησης και της ανάπτυξης, όπως αυτό συνέβαινε σε ολόκληρη την Ευρώπη, πορευόταν με ανοιχτές πληγές και τραύματα. Και το χειρότερο, ήταν χωρισμένα σε δυο κόσμους. Από τη μια, η Ελλάδα των ολίγων, εκείνων που καπηλεύονταν κάθε τι το εθνικό. Οι ονομαζόμενοι και «εθνικόφρονες», οι οποίοι απολάμβαναν προνόμια και ασυλία. Και από την άλλη, η Ελλάδα των πολλών, των μη προνομιούχων που αντιμετώπιζαν τη φτώχεια και τον πολιτικό κατατρεγμό, σαν συνέπεια του αυταρχικού κράτους, το οποίο επιβλήθηκε, οικοδομήθηκε και γιγαντώθηκε με αποκλειστική ευθύνη των αντιδραστικών και συ-

ντηρητικών δυνάμεων. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του αγωνιστή της Αριστεράς Νίκου Μπελογιάννη το 1952. Ο τότε πρωθυπουργός Νικόλαος Πλαστήρας προσπαθούσε να προωθήσει μέτρα επιείκειας προς τους αγωνιστές που είχαν συμμετάσχει στον Εμφύλιο. Τα μέτρα αποσκοπούσαν στον κατευνασμό των πολιτικών παθών. Και ενώ ο ίδιος ο πρωθυπουργός δεν επιθυμούσε την εκτέλεση και επεδίωξε να επικρατήσει η πατριωτική στάση και η ενωτική πολιτική του, τελικά ο Μπελογιάννης εκτελέστηκε!

Το γεγονός καταδεικνύει την αυταρχική δομή εκείνου του κράτους και την ανεξέλεγκτη εξουσία των παρακρατικών μηχανισμών, οι οποίοι στο όνομα μιας ιδεολογικής κάθαρσης προέβαιναν σε πράξεις «εθνικής» εκκαθάρισης! Εκείνο το κράτος δεν άργησε να λάβει το προσωνύμιο: «κράτος της Δεξιάς».

Ο πατέρας μου υπήρξε θύμα του αυταρχικού κράτους. Το τμήμα ασφαλείας Γιαννιτσών τον καλούσε τακτικά και ξεδιάντροπα τον απειλούσε «Τί έλεγες χθες βράδυ στο καφενείο, παλιοκομμουνιστή;» Απαντούσε ήρεμα: «Έλεγα στους θαμώνες του καφενείου, γιατί να πουλάμε τρία κιλά σιτάρι για να αγοράσουμε ένα κιλό ψωμί!»

Στο πνιγηρό πολιτικοκοινωνικό κλίμα της εποχής οι περισσότεροι Έλληνες προσπαθούσαν να σταθούν με υπομονή και αξιοπρέπεια. Οι γονείς μου ήταν αφοσιωμένοι στα ειρηνικά τους έργα που δεν ήταν άλλα από την ανατροφή των παιδιών τους και την καλλιέργεια της γης. Ο πατέρας μου δούλευε μέρα-νύχτα για να τα βγάλει πέρα. Αριστερός και χριστιανός μαζί κρατούσε ψηλά τις πολιτικές του ιδέες, αλλά και την ορθόδοξη χριστιανική παράδοση, αφού κάθε πρωί άναβε το καντήλι κι' έκαμνε το σταυρό του

πριν από τις αγροτικές ασχολίες. Το βράδυ αποκαμωμένος από τη δουλειά έπινε ένα-δυο ούζα πριν από το φαγητό ευτυχισμένος με τα απλά και τα λίγα!

Τέτοιοι νοικοκύρηδες και φιλήσυχοι Έλληνες πολίτες είχαν μπει στο στόχαστρο των μηχανισμών του αυταρχικού κράτους επειδή πίστευαν σε ιδέες που με θάρρος τις υποστήριζαν. Η κλήση στο τμήμα ασφάλειας ήταν μέρος ενός γενικευμένου σχεδίου της αντίδρασης που, δια του εκφοβισμού και των απειλών, αποσκοπούσε στην κάμψη του φρονήματός τους. Ο ηθικός στιγματισμός των αριστερών επιτυγχανόταν με τις κατηγορίες για την δήθεν αθεΐα τους, για τον μη σεβασμό του θεσμού της οικογένειας και μ' άλλες στερούμενες σοβαρότητας καταγγελίες.

Η ιδεολογική τρομοκρατία, ως νομιμοποιητικό όπλο παραμονής στην εξουσία, πολύ σύντομα θα αποδεικνυόταν ότι υπήρξε μια άκρως ολέθρια στρατηγική επιλογή της Δεξιάς.

Ύστερα από εννιά μόλις χρόνια από το τέλος του εμφυλίου πολέμου, το 1958 ο στρατηγικός ιδεολογικός αντίπαλος, η ΕΔΑ κατελάμβανε τα έδρανα της αξιωματικής αντιπολίτευσης στη Βουλή των Ελλήνων. Παράλληλα η θαρραλέα στάση πολλών πατριωτών, κυρίως κομμουνιστών, οι οποίοι είχαν αρνηθεί να προβούν σε δήλωση αποκήρυξης των ιδεών τους, γνωρίζοντας πως κάτι τέτοιο θα τους χάριζε την προσωπική ελευθερία, επαλήθευε τη λαϊκή πεποίθηση ότι η ιδέα και το φρόνημα δεν μπορούν να υποταχθούν στις πρακτικές και τη λογική μιας αυταρχικής εξουσίας.

Ο πατέρας μου είχε τη δική του σύνθετη άποψη για το γίνεσθαι του παγκόσμιου εργατικού κινήματος. Σεβόταν απεριόριστα και θαύμαζε τη Σοβιετική Ένωση. Θυμάμαι

πως έκανε σαν μικρό παιδί από τη χαρά του, όταν πρώτοι οι Σοβιετικοί το 1957 έστειλαν τον επανδρωμένο δορυφόρο Σπούτνικ στο διάστημα. Ήταν η εποχή της κορύφωσης του ψυχρού πολέμου και του σκληρού ανταγωνισμού των δυο υπερδυνάμεων. Η λαϊκή ψυχή επηρεαζόταν σημαντικά λ.χ. από ένα επιστημονικό επίτευγμα, ως στοιχείο υπεροχής του ενός συστήματος έναντι του άλλου. Όμως κέντρο των προβληματισμών και αναζητήσεων του ο πατέρας μου είχε τον άνθρωπο, όχι το σύστημα. Πίστευε δηλαδή πως η παντοδυναμία ενός συστήματος ουσιαστικά αποτελεί μια ψευδαίσθηση, όταν δεν συνοδεύεται από την ψυχική στήριξη της συντριπτικής πλειοψηφίας των πολιτών.

Η ιδεολογική αυτή θεώρηση ενός απλού και αγνού αριστερού βρήκε τραγική επαλήθευση στις μετέπειτα δραματικές εξελίξεις κατάρρευσης του «υπαρκτού» σοσιαλισμού. Και αποτελεί τουλάχιστον ανιστόρητη εκδοχή, αλλά και υποκρισία ότι η πτώση της Σοβιετικής Ένωσης οφείλεται δήθεν στις πολιτικές πρωτοβουλίες και τις ενέργειες του τελευταίου της ηγέτη. Ασφαλώς και υπήρξαν σοβαρές ευθύνες του Μιχαήλ Γκορμπατσόφ, αναφορικά με την αποτυχία προώθησης της ανασυγκρότησης και της διαφάνειας του συστήματος, όμως η διάλυση της άλλοτε κραταιάς κομμουνιστικής υπερδύναμης προήλθε κυρίως από αιτίες διαχρονικές και από την ιδιοτέλεια ορισμένων ανθρώπων του κράτους και του κόμματος που είχαν ταυτίσει πλήρως τα προσωπικά τους συμφέροντα με την εξουσία. Ήσαν εκείνοι που δεν ήθελαν να ανοίξουν τα μάτια και τα αφτιά τους για να δουν και να ακούσουν πως βίωναν οι Σοβιετικοί πολίτες το καθεστώς. Ήσαν εκείνοι που

κυριολεκτικά είχαν κουρνιαξεί στις καρέκλες της εξουσίας και αδιαφορούσαν για την αναγκαιότητα τομών και μεταρρυθμίσεων, προκειμένου να βελτιωθεί και να ανανεωθεί το κομμουνιστικό σύστημα σε όλα τα επίπεδα.

* * *

Η δεκαετία του 1950 που ακολούθησε τον εμφύλιο πόλεμο ήταν η δεκαετία της φτώχειας στην Ελλάδα. Τα μεροκάματα ήταν απελπιστικά χαμηλά και η εκμετάλλευση άγρια. Το ημερομίσθιο για το 1950 ήταν 18 δραχ και για το 1960 ήταν 52 δραχ². Οι δείκτες της αγροτικής παραγωγής χαμηλοί, ενώ δεν υπήρχε και σχεδιασμός για την προώθηση της εκβιομηχάνισης της Χώρας. Η μετανάστευση των Ελλήνων, ως αναγκαστική συνθήκη της εποχής, ήταν για την άρχουσα τάξη «ευλογία Θεού» που έτσι την απάλλαξε από την έντονη λαϊκή πίεση της μαζικής ανεργίας. Μεγάλες ήσαν και οι στέρησεις καθώς και οι ελλείψεις βασικών αγαθών. Έπαιρνα από το σπίτι ένα αβγό και το πουλούσα στο περίπτερο της γειτονιάς για να αγοράσω καραμέλες ή μαστίχες! Η οικονομική θέση της οικογένειάς μου είχε χειροτερεύσει δραματικά μετά τις μεγάλες πλημύρες το 1955 στα Γιαννιτσά, όταν καταστράφηκε το σύνολο σχεδόν της αγροτικής παραγωγής. Ωστόσο η ζωή μας κυλούσε σ' ένα πλαίσιο αισιοδοξίας. Ήμασταν φτωχοί αλλά αξιοπρεπείς. Τότε νιώθαμε πραγματικά την ανθρώπινη ζεστασιά και την αλληλεγγύη. Οι άνθρωποι μοιράζο-

---

2. Πηγή: Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας, Υπουργείο Εργασίας.

νταν ακόμη και τα λίγα που διέθεταν με τους συνανθρώπους τους που είχαν ανάγκη. Υπήρχε και η αυθεντικότητα στους χαρακτήρες των ανθρώπων, οι οποίοι μπορούσαν και κοιτάζονταν στα μάτια. Απουσίαζαν δηλαδή από τις ανθρώπινες σχέσεις στον συγκεκριμένο χώρο και χρόνο η υστεροβουλία και το συμφέρον.

Από τα παιδικά μου χρόνια η μνήμη ιχνηλατεί ορισμένες στιγμές που ακόμη τις αναπολώ. Όπως αυτές στις γειτονιές που ήσαν γεμάτες από παιδιά και έσφυζαν από ζωή. Η κάθε οικογένεια αριθμούσε 5-6 παιδιά. Σκέφτομαι πως, εάν από τότε εφαρμοζόταν μια στοιχειώδης πολιτική για το παιδί και την οικογένεια, σήμερα η Ελλάδα δεν θα αντιμετώπιζε την οξύτητα του δημογραφικού προβλήματος.

Με τα αδέρφια μου και τα πολλά παιδιά της γειτονιάς παίζαμε τα παιχνίδια των μεγάλων και ανοιχτών χώρων, όπως η μπάλα στις αλάνες, το τσιλίκι κ.α. Τον χειμώνα ο χιονοπόλεμος και ιδίως οι γλίστρες στους χιονισμένους και παγωμένους δρόμους επιβεβαίωναν την τόλμη και συνάμα την άγνοια κινδύνου που είχαμε ως παιδιά, κάνοντας όμως τη ζωή μας πιο χαρούμενη και ευχάριστη.

Οι ενδιαφέρουσες παραδόσεις της προγονικής μου εστίας ζέσταιναν τις καρδιές μας. Τα «κόλλυντα», τα χριστουγεννιάτικα κάλαντα, ήταν έθιμο που προανήγγειλε τον ερχομό του ζωοποιού Φωτός και συνοδευόταν από μεγάλες και πανύψηλες φωτιές που ανάβαμε, για να συναγωνιστεί η μια γειτονιά την άλλη. Τα «εννιά φαγιά» ήσαν νηστίσιμα φαγητά την παραμονή των Χριστουγέννων. Όλη η οικογένεια συγκεντρωνόταν γύρω από τον σοφρά, το χαμηλό και στρογγυλό τραπέζι του φαγητού. Τα Χριστου-

γεννιάτικα εδέσματα ήσαν οι λαχανοντολμάδες, η γλυκιά ριζόπιτα, η κομπόστα, ο χαλβάς, οι ελιές, το βρασμένο σιτάρι, το λάχανο τουρσί πασπαλισμένο με κόκκινο πιπέρι, τα φρούτα και οι ξηροί καρποί. Το έθιμο των εννέα φαγητών δημιουργούσε μοναδικές στιγμές χαράς κυρίως για τη σύναξη όλων των μελών της οικογένειας και συμβόλιζε την ανανέωση των αρχών και των αξιών πάνω στις οποίες ήταν στηριγμένη η ανθρώπινη ύπαρξη.

Η «τζαμάλα» ήταν ένας θίασος μεταμφιεσμένων ανδρών που περιδιάβαινε τις γειτονιές της πόλης την ημέρα της Πρωτοχρονιάς. Το έθιμο αυτό είχε αναφορά σε διονυσιακά δρώμενα και συμβόλιζε, με την είσοδο του νέου έτους, την βλάστηση και την απομάκρυνση των κακών πνευμάτων από τους ανθρώπους. Με τα «περιέλια» περιπαίζονταν όσοι είχαν κάνει αλλοκοτιές στον χρόνο που πέρασε! Ο σαρκασμός λειτουργούσε ως είδος κοινωνικού ελέγχου που διόρθωνε τον παθόντα και τον βοηθούσε έτσι να αποφύγει λάθη και αστοχίες στο μέλλον! Στις χαρούμενες στιγμές η μουσική προσφερόταν από τα καταπληκτικά όργανα γκάιντα και ακορντεόν, ενώ ο χορός ζωναράδικος (τσέστο) με το λεβέντικο στυλ και τον απαράμιλλο ρυθμό του εκτόξευε το κέφι και τον ενθουσιασμό στα ύψη.

Η παιδική μου αθωότητα ζούσε και τις επίγειες εντυπώσεις για τον Παράδεισο! Τις ένιωθα στην αρμονία του πεντακάθαρου και περιπονημένου χωραφιού που καλλιέργησε ο πατέρας μου, καθώς και στην ομορφιά του απαράμιλλου-ειδυλιακού τοπίου των πηγών Αραβησσού έξω από τα Γιαννιτσά. Εκεί οι κάτοικοι της περιοχής γιόρταζαν την πρωτομαγιά και εμείς παιδιά τρέχαμε ξυπόλυτοι, δεκατρία ολόκληρα χιλιόμετρα, για να απολαύσουμε τη

φύση, και βουτάγαμε σαν τα βατράχια στα γάργαρα, αλλά παγωμένα νερά του ποταμού. Γλεντάγαμε την ελευθερία που απέρρευε από τη φτώχεια και τις στερήσεις μας!

Η ζωή επιφυλάσσει συχνά δραματικές εναλλαγές και απ' αυτόν τον κανόνα δεν εξαιρούνται ούτε τα παιδιά. Ένα συμβάν που συντάραξε την τρυφερή παιδική μου ψυχή, μου ράγισε την καρδιά και έμεινε χαραγμένο στη μνήμη μου ήταν το θλιβερό γεγονός του χαμού πέντε φίλων μου παιδιών της γειτονιάς που ήσαν τα παράπλευρα θύματα του εμφυλίου πολέμου με χρονική καθυστέρηση δυο χρόνων! Ήταν ημέρα Πέμπτη 27 Σεπτεμβρίου 1951, λίγο πριν από το μεσημέρι, όταν σκοτώθηκαν τα αδέρφια Δημήτριος και Παναγιώτης Ζηλίδης, 14 και 10 ετών αντίστοιχα, ο Δημήτρης Πασχαλούδης ηλικίας 6 ετών και τα αδέρφια Δήμος και Χρήστος Τσιρικούδης 7 και 3 ετών. Τα δύσμοιρα παιδιά βρήκαν τραγικό θάνατο από την έκρηξη βλήματος όλμου³ που περιεργάζονταν, για να λιώσουν το καλάι και να το πουλήσουν για το χαρτζιλίκι τους! Τρέξαμε όλοι στη γειτονιά πανικόβλητοι και τρομαγμένοι από την ισχυρότατη έκρηξη για να δούμε τι είχε συμβεί. Θυμάμαι τα άψυχα κορμιά των φίλων μου μπροστά από τις γωνίες του σπιτιού όπου είχε γίνει το κακό. Μάλλον είχαν προσπαθήσει να τρέξουν για να σωθούν, αλλά δεν πρόλαβαν! Η μοιραία οβίδα ήταν μια από εκείνες που άκουγα στις φρικτές μέρες του αδελφοκτόνου πολέμου. Ήταν άσκαστη κι' έτσι είχε προκαλέσει την παιδική περιέργεια.

Αν εγώ βρίσκομαι στη ζωή αυτό οφείλεται στην εύνοια της τύχης. Εντελώς συμπτωματικά δεν ακολούθησα την

---

3. Εφημερίδα «Μακεδονία», 28 Σεπτεμβρίου 1951.

παρέα των φίλων μου σ' αυτό το πρόωρο ταξίδι αποχώρησης από τη ζωή.

* * *

Μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου εκδηλώθηκε στην Ελλάδα το φαινόμενο της αστυφιλίας σαν μια αναγκαία συνιστώσα της κοινωνικής εξέλιξης. Χιλιάδες Έλληνες εγκατέλειψαν τα χωριά και την επαρχία με σκοπό την εγκατάσταση και την εύρεση εργασίας στα μεγάλα αστικά κέντρα. Σημειώθηκε τότε μια βιαστική οικιστική ανάπτυξη, χωρίς ωστόσο αυτή να είναι ενταγμένη σε μια αναπτυξιακή στρατηγική. Έλειπε και το πρόγραμμα εκβιομηχάνισης της Χώρας που ήταν απόλυτα αναγκαίο, γιατί με τον τρόπο αυτό θα είχε καταστεί δυνατή η απορρόφηση του μετακινούμενου προς τα αστικά κέντρα πλεονάζοντος ανθρώπινου δυναμικού. Έτσι εξηγείται η ύπαρξη της μεγάλης φτώχειας, αφού οι άνθρωποι δεν έβρισκαν απασχόληση και συνεπώς δεν διέθεταν αγοραστική δύναμη.

Στη δεκαετία του '50 παρ' όλο που είχαν κατασκευασθεί σημαντικά δημόσια έργα, όπως έργα οδοποιίας και εγχειοβελτιωτικά, φράγματα και σταθμοί παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας, εν τούτοις η Ελλάδα παρέμεινε οικονομικά μια πολύ φτωχή και πολιτικά μια ανίσχυρη χώρα. Δεμένη σφιχτά στο σύστημα δύναμης των ΗΠΑ με ηγεσία ουσιαστικά υποταγμένη στα κελεύσματα της εκείθεν του Ατλαντικού υπερδύναμης, αδυνατούσε να σταθεί με αξιοπρέπεια και να προβάλλει σθεναρή αντίσταση για την προάσπιση των εθνικών δικαίων. Αυτό φάνηκε χαρακτηριστικά στην πρώτη ελληνοτουρκική διένεξη, μετά τον πόλε-

μο, όταν η επίσημη Ελλάδα αντέδρασε χλιαρά και υποτονικά στις θηριωδίες των Τούρκων εναντίον των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης τον Σεπτέμβριο του 1955: Η Τουρκία με τις ωμές πράξεις βίας στόχευε απροκάλυπτα στη συρρίκνωση των τελευταίων εστιών του Ελληνισμού.

Στα Γιαννιτσά, όπως και σε όλες τις πόλεις της Ελλάδας, διοργανώθηκε τότε συλλαλητήριο με τη συμμετοχή του λαού και της μαθητικής νεολαίας για τις τουρκικές βιαιότητες και το πογκρόμ διώξεων εναντίον των Ελλήνων της Μικράς Ασίας.

3. Η πρώτη επαφή με την πολιτική

Τα δικά μου μονοπάτια που οδηγούσαν στην πολιτική φθάνουν έως τα πρώιμα νεανικά χρόνια. Μου άρεσε πολύ να αχολούμαι με την πολιτική. Διάβαζα τις εφημερίδες της εποχής, τη φωνή της «δημοκρατικής παράταξης» «Μακεδονία» και -που και που- το έντυπο όργανο της Αριστεράς «Αυγή» από τους ανθρώπους της που την είχαν κρυμμένα.

Στις εκλογές του 1956 η οικογένειά μου είχε λόγους να είναι χαρούμενη αφού ο θείος μου Νικόλαος Παπαδημητρίου, ο καπετάν Άλκης, εκ των υπευθύνων του εφεδρικού ΕΛΑΣ στην περιοχή Γιαννιτσών, εκλέχθηκε βουλευτής της Δημοκρατικής Ένωσης, που ήταν ο «δημοκρατικός» αντίπαλος της συντηρητικής παράταξης. Σ' εκείνη την εκλογική αναμέτρηση καταγράφηκε η πρώτη επίσημη πολιτική